

Alen Kalajdžija

O KLASIFIKACIJI BOSANSKE ALHAMIJADO KNJIŽEVNOJEZIČKE TRADICIJE

Sažetak

Bosanska alhamijado književnost predstavlja izuzetno važan i opsežan izvor za proučavanje ne samo historijskog razvoja bosanskoga jezika, već i za izučavanje književnojezičkog diskursa ove pismenosti koja se uklapa u predstandardne idiomne. Raznovrsnost književnojezičkog stvaralaštva u arebičkom diskursu ukazuje na izuzetnu raširenost ove pismenosti među Bošnjacima i njezin zavidan kulturni nivo, koji korespondira s orijentalnim kulturnim kodom, na jednoj strani, i domaćim, slavensko-evropskim identitetom, na drugoj strani. Na osnovu pregleda alhamijado književnojezičkog stvaralaštva, ističe se činjenica da je ovaj diskurs izuzetno bogat po sadržajnim, poetičkim i funkcionalnim kriterijima, od proze u najširem smislu riječi i njezinih podtipova, do izuzetno bogate poetske tradicije kao i leksikografskog rada, gramatičko-pravopisnih priručnika i raznovrsnih žurnalističkih tekstova – što sve potvrđuje izrečenu konstataciju u vezi sa značajem ove književnojezičke prakse za proučavanje širih kulturalnih prilika Bosne i Hercegovine, bošnjačkog naroda i bosanskog jezika.

Ključne riječi: *alhamijado poezija, proza, leksikografija, gramatičko-pravopisni priručnici i publicistika; arabica, osmanska kultura*

1. Uvodne napomene

Bosanska alhamijado literatura predstavlja poseban oblik književnojezičkog stvaralaštva na bosanskom jeziku, kojem je donekle prilagođen arebički grafijski sistem. Treba napomenuti i ograditi se od svojevrzne naučne mistifikacije pojma *alhamijado*, koji se proširuje i na terminološko određenje, po kojem se jedna nemala književnojezička tradicija određuje po karakteru pisma, a ne npr. po karakteru kulturnohistorijske naravi, umjetničke vrijednosti, poetičkog obrasca ili po kakvom drugom kriteriju. Uprkos tome, ovaj termin, zbog svoje raširenosti, zauzima značajno mjesto u naučnom diskursu te opstoji kao konstanta i zaslužuje pažnju znanosti kao takve.

Alhamijado literarna tradicija može se podijeliti i prema jezičkom, preciznije kazano sociolingvističkom kriteriju na predstandardnu i standardnu. Predstandardna obuhvaća kompletno stvaralaštvo do kraja 19. st., tj. do vre-

mena kada Džemaludin Čaušević standardizira grafijski sistem, određujući za svaki fonem jedan grafem, po uzoru na ćirilicu i latinicu,¹ što se poklapa i s procesima ukupne jezičke stabilizacije i normiranja na širem srednjojužnoslavenskom terenu, otkada se računa standardizacijski period alhamijado literature. U periodu austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini arebička pismenost postaje standardni dio trijalnoga grafijskog sistema, uz ćirilicu i latinicu (Vajzović, 2002), a pred sami kraj vladavine ovo pismo prestaje biti službeno bosansko pismo. To je vrijeme kada se pripremaju procesi za dokidanje naziva bosanskog jezika, a velik značaj pridaje se širenju evropocentričnih ideja među Bošnjacima, za što je već u prvoj dekadi po dolasku Austro-Ugarske učinjeno mnogo na sakupljanju usmenoga bošnjačkog blaga, pa je i sam Hörmann publicirao dvotomnu zbirku “muhamedovskih epskih pjesana” na latinici, što je među nekim političkim i naučnim krugovima naišlo na osudu (Kraljačić, 1987: 199). Čini se da je to bio najznačajniji impuls u svojevremenom prihvatanju latiničnog pisma među Bošnjacima, a istovremeno je, na društveno-političkom planu označio proces lagahnog i stihijskog istiskivanja arebice kao specifičnog bosanskog pisma. Međutim, relativna vitalnost očuvanja ovoga pisma ogleda se u činjenici da se njime tadašnje institucije Bošnjaka (muslimana) koriste za svoje interne potrebe. Gledajući sa stanovišta dijahronijskih istraživanja, predstandardna alhamijado pismenost značajnija je od standardne, jer je po relevantnim kriterijima bila sadržajnija i književno bogatija, mada se masovnija upotreba tekstova može bolje pratiti u standardnom periodu, i to iz jednog drugog razloga – razvoja štamparske tehnologije, u kojem se, kako je poznato, dobija prvi štampani tekst ilmihala pred sami kraj osmanske vladavine.²

1 U nauci je rad Džemaludina Čauševića predstavljen kao pionirski i prvorazredan s obzirom na činjenicu da je bio prvi reformator koji je u cijelosti normirao arebicu, istina po uzoru na ostala pisma (Janković, 1989), što je tumačeno samim utjecajem Vuka Karadžića (Okuka, 1987), kako to, po svemu sudeći i jeste fakt. Neki istraživači, pak, zamjeraju Čauševiću to što je prilagodavanju arebice bosanskom jeziku prišao ekstereno, tj. sa stanovišta druge grafijske prakse, konkretno ćirilice, te što njegova arebica, u odnosu na prethodna rješenja, odnoseći se na vokalizam, ne daje podatak o kvantitetu sloga, što je bila praksa starije škole i što po samoj prirodi stvari to pripada arebici, koja ne samo da može dati podatak o dužini ili kratkoći sloga nego omogućuje i relativno sigurno određenje vrste naglaska (Drkić, 2010). Jasno je da Čauševićeva arebica, svojom koncepcijom, nije mogla odražavati kvantitet sloga i da je to bio put ka prekidanju tadašnje grafijske prakse, ali je s druge strane omogućio relativno lakši i jednostavniji način upotrebe arebice.

2 Istina, u nauci ne postoji konsenzus u vezi s time koji je to ilmihal, tj. da li je posrijedi ilmihal Mustafe Rakima, štampan 1868. u Istanbulu pod naslovom *Ovo je od virovanja na bosanski jezik kitab* (Janković, 1988), ili je to, zapravo, Humin ilmihal (Nametak, 1981: 242) štampan 1865. također u Istanbulu.

Prema tome, teško je govoriti o jasno preciziranom vremenskom odsječku otkada se prati standardizirana alhamijado literatura; ona naprosto predstavlja jedan relativno kraći vremenski isječak skraja 19. st. i traje otprilike skoro do pred kraj austrougarske vladavine. Ono što će se javiti kao kasniji rezultat alhamijado stvaralaštva – trajat će otprilike do Drugog svjetskog rata, i neće imati status općeprihvaćenog pisanog sistema u bosanskom društvu; arebica će postati dio porodičnog naslijeđa i neće biti u široj upotrebi, tačnije jedan sloj bošnjačkog društva čuvat će ovo pismo do današnjih dana – a to je uglavnom ulemanski društveni sloj, što je uvjetovano učenjem kur'anskog arapskog pisma za vjerske potrebe.³

2. Principi klasifikacije i podjela

Ukupna alhamijado književnojezička praksa, uključujući kriterij standardnost / predstandardnost, može se prema formalnosemantičkim i poetičkim kriterijima podijeliti na 1. **prozu** i 2. **poeziju**, s brojnim podgrupama, a kao posebni tipovi izdvajaju se još i 3. **leksikografija**, 4. **gramatički i pravopisni priručnici** i 5. **žurnalistika**.

2.1. Proza

Prozni tekstovi u najširem smislu riječi, bez obzira na opus stvaralaštva, mogu se podijeliti na sljedeće grupe, unutar kojih se pojedinačno može govoriti o dodatnim vrstama i podvrstama: a) kratki prozni tekstovi, unutar kojih se izdvajaju 1. pripovijesti i 2. hićaje; b) magijski tekstovi, unutar kojih se izdvajaju također dva podtipa tekstova: 1. ljekaruše i 2. egzorcistički tekstovi; c) katehetski tekstovi; d) ljetopisi; g) prijevod kur'anskog teksta. Prozni tekstovi u dosadašnjim naučnim opservacijama alhamijado pismenosti manje su zastupljeni i u odnosu na poeziju. Razlog za to treba najprije tražiti u činjenici da je poetsko stvaralaštvo bilo šire i raznovrsnije, posebno ako se ima u vidu kontekst orijentalne kulture unutar koje je razvijan ovaj bosanski književni produkt, jer je poetski diskurs dominantna crta orijentalne kulture uopće, pa tako i bosanske u osmanskom peridu. Osim toga, istraživačima su prvotno “zapadala za oči” poetska ostvarenja, ali savremena nauka sve više prepoznaje značaj proznih alhamijado ostvarenja.

Kratki prozni tekstovi prema sadržajnom stajalištu mogu se podijeliti na hićaje i pripovijesti. U hićaje spadaju tekstovi s filozofski i didaktički orijentiranim pričama, npr. *Priča o Musa pejgamberu* (Nametak, 1981: 285), a pripovijesti se uglavnom odnose na stare priče o određenim događajima realnog ili

3 Nakon posljednjeg rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992–1995) među Bošnjacima, posebno u Sandžaku, javlja se ideja o stvaranju savremenog arebičkog sistema prilagođenog potrebama bosanskog jezika koji će biti i informatički zaokružen posebnim fontom.

irealnoga karaktera, npr. *Šejtannama*, koja potječe još iz 17. ili 18. st. (Name- tak, 1981: 304). U vezi s ovdje datom kategorijom, treba napomenuti da ovi tekstovi nerijetko predstavljaju i prijevode koji obuhvaćaju prozne tekstove preuzete iz nekog “orijentalnog jezika”, kao što je to npr. prijevod Kur’ana Sejida Zenunovića iz Koraja početka 20 st. ili kakva je već spomenuta *Šej- tannama*, koja je posredno prevedena s turskog a porijeklom je arapska, ali to mogu biti i prijevodi poetskih ostvarenja s nekog drugog jezika, kao što je to Busirijeva poema *Kaside-i burda*, koju je preveo Halil Hrle iz Stoca 1868, a koja je kasnije transliterirana i objavljena u Sarajevu (2008).

Magijski tekstovi slabije su sačuvani. Među njima se može govoriti o egzorcističkim tekstovima, kakav je npr. *Molitva za istjerivanje đavola iz čovjeka* (Name- tak, 1981: 294–303) i ljekarušama, kakva se npr. navodi kod Nametka (1981: 284). Navedeni tekstovi također se najčešće pojavljuju kao prijevodi na bosanski jezik. Zbog takve svoje prirode ističe se činjenica da u sebi sadrže značajan obim orijentalizama, koji imaju karakter terminološkog instrumentarija. Kako su posrijedi uglavnom nešto mlađi tekstovi, jer nasta- ju u 19 st., ističe se činjenica da se kao takvi, posebno s njihova leksičkog inventara, uključuju u manirski markirane tekstove u kojima je jako frekven- tna upotreba orijentalnih leksema. Zapravo, ova vrsta tekstova uključuje se u markirane diskurse u kojima je dominantna upotreba orijentalne leksike poduprta navedenim leksičkim manirom (up. Kalajdžija, 2011). Na taj način, magijski tekstovi, s leksičkog stanovišta, snažno korespondiraju s katehet- skim tekstovima, a ono što ih povezuje jeste činjenica da ti tekstovi nerijetko predstavljaju prijevode s drugih jezika, što je inače osobena leksička crta i ostalih vrsta pa i poetskih koji su nastali kao prijevodi.

Katehetski tekstovi, kako je već napomenuto, u jezičkom smislu domi- nantno su “opterećeni” orijentalizmima kao načinom markiranja teksta, a sadržajno se odnose na knjige čiji je primarni cilj vjerska obuka i obrazova- nje, za što poseban status u 19. st. uživaju ilmihali. Zanimljivo je da do 19. st. ne postoje sačuvani dokumenti koji bi se mogli predstaviti kao ilmihali pisani na bosanskom jeziku. Ta činjenica govori o tome da je vjerska pouka bila izvođena na osnovu turskih udžbenika, što upućuje na zaključak da uči- teljski posao nije bio nimalo lahak, ali je s druge strane zanimljivo i to kako se islam širio među stanovništvom Bosne. Prema tome, pojava ilmihala u 19 st. među Bošnjacima predstavlja zaokret u širenju preporodnih ideja u kojima se insistira na uvođenju bosanskog jezika. Među takvim produktima treba istaći do danas najstariji poznati bosanski rukopisni ilmihal Abulvehaba Ilhamije početka 19 st., iako je sačuvan njegov nešto mlađi rukopisni prijepis nastao petnaestak godina nakon autorove smrti (Kemura, 1975). Drugi i s jezičkog i prosvjetiteljskog stanovišta još značajniji jeste ilmihal *Sehletul-vusul* Omera Hume iz sredine 19 st., koji je povodom 130. godišnjice od njegove smrti

transliteriran i štampan u Mostaru (up. Humo, 2010), bivši ujedno prvi štampani bosanski ilmihal 1865. u Istanbulu,⁴ uz drugo štampano izdanje iz 1875. godine u Sarajevu. Poznato je da postoje i rukopisne verzije Humina ilmihala koje su po porijeklu starije od godine kada je udžbenik prvi put štampan (up. Humo, 2010: 8), što upućuje na raširenost ove knjige prije širenja arebičkog štamparstva. Među ilmihalima iz vremena standardizacije pojavljuje se *Bida-jetul-inas* Sejfullah-ef. Prohe iz Konjica iz 1915, koji je štampan na arebici, a kasnije je 1932. objavljen kao drugo izdanje, da bi i 1942. bio publiciran na latinici, te naposljetku ponovo štampan na latinici s još nekim radovima ovog autora (up. Proho, 2009). Među posljednjim katehetskim arebičkim tekstovima izdvaja se *Fikhul-ibadat* Muhameda Seida Serdarevića, štampan 1941. u Sarajevu, a kasnije transliteriran latinicom za potrebe učenika medrese.

U **ljetopise** se izdvaja samo do danas jedini poznati *Ljetopis* Mula Mustafe Bašeskije (up. Mujezinović, 1997), pisan u drugoj polovici 18. st. u Sarajevu. Treba istaći da se ova vrsta može samo uvjetno uzeti zbog toga što ovaj ljetopis nije pisan kao integralan bosanski tekst, već ga je Bašeskija pisao na osmanskome turskom jeziku. Međutim, zbog građe zabilježene na bosanskom jeziku, posebno onomastičke, koja se prvenstveno odnosi na bošnjačke antropime, ova se vrsta izdvaja posebno.

U alhamijado diskursu sačuvan je i jedan **prijevod Kur'ana**, koji je radio hafiz Sejid Zenunović krajem 19. i početkom 20. st. Kasnije je ovaj prijevod transliteriran i objavljen u Sarajevu, a njegovu transliteraciju obavio je Omer Nakičević (2002). U vezi s ovim spomenikom posebno se ističe činjenica da ovaj prijevod nije kompletan te da se odnosi na nešto više od 400 stranica teksta, tj. ok 2/3 ukupnoga kur'anskog teksta. Kao takav, sa stanovišta lingvističkih i širih filoloških i stilističkih istraživanja, interpretacija ovoga spomenika sasvim je zadovoljavajuća i dostatna. Također, u prvi plan ovog prijevoda ističe se veza s Ljubibratićevim prijevodom, zbog čega se smatra da je Zenunović bio pod njegovim utjecajem.

2.2. Poezija

Poetski tekstovi također se prema različitim kriterijima mogu podijeliti u nekoliko grupa s određenim podgrupama i podvrstama. Najprije, treba istaći da se pri klasifikaciji poetske građe mogu primijeniti sljedeći kriteriji: a) poetički kriterij – podrazumijeva način stilizacije stiha i strofe; b) kriterij jednojezičnosti / višejezičnosti; c) kriterij prijevoda; d) kriterij dužine pjesme; e) tematsko-sadržajni kriterij.

4 Već je napomenuto da u nauci ne postoji konsenzus o tome koji je najstariji štampani ilmihal, ali pošto je Humin objavljen 1865, to bi značilo da je najstariji.

Prema **poetičkom kriteriju** izdvajaju se sljedeći tipovi: 1. pjesme nastale po uzoru na orijentalnu poetiku i 2. pjesme nastale po uzoru na narodnu, usmenu poetiku. Kada je riječ o pjesmama s orijentalnom poetikom, tu prije svega spadaju: a) turčije, kao pjesme sa specifičnom formom koja se ogleda u tome da se u strofama od četiriju stihova posljednji ponavlja kao refren, kakva je to npr. pjesma *Hirvat-türkisi*, najstarija poznata alhamijado pjesma iz 1588. godine, ili npr. *Pjesma o osvojenju Kandije* Hasana Kaimije i neke dr.; b) kaside, kao pjesme sastavljene od bejtova, tj. distiha, kao što su to nešto mlađe pjesme, kakve su npr. neke pjesme i poeme Muhameda Ruždija ili Abdullaha Bjelevca (Huković, 1997). Pjesme nastale po uzoru na usmenu, narodnu poetiku, također su značajno prisutne u alhamijado diskursu. Ovaj se tip pjesama uvodi primarno po metričkom kriteriju, pa se može govoriti o kraćim tipično usmenim pjesmama. To su pjesme po svojim temama i motivima zasnovane na fakturi epske metrike a sa sadržajnog stanovišta nerijetko upućuju na konkretan historijski događaj. Prema tome, temeljna odrednica po kojoj se izdvaja ovaj tip pjesama jeste epski deseterac ili rjeđe osmerac, kao što su npr. pjesme Umihane Čuvidine⁵ (Huković, 1997; Kreševljaković, 1930) ili pjesma *Ramo i Saliha*, koju je pribilježio Bašeskija (Mujezinović, 1997). Međutim, u poetičkom smislu, nerijetko dolazi do kombiniranja kaside i usmene pjesme, koje bi se mogle nazvati i kombiniranim orijentalno-usmenim pjesmama. Takva je npr. pjesma *Mahzar piše bosanska fukara*, čiji je metrički osnov deseterački, ali se ponavljanje refrena pojavljuje kao tipična crta turčije, odnosno kaside.

Prema **kriteriju jednojezičnosti / višejezičnosti** izdvajaju se: a) jednojezičke pjesme, a takvih je pjesama najviše; posebno je zanimljivo da starije pjesme imaju jako malo orijentalizama; b) dvojezičke pjesme, koje su veoma rijetke; tačnije, poznata je jedna pjesma anonimnog autora, za koju se čak ne zna ni gdje je nastala ni kada, kao pjesma pisana na turskom i bosanskom jeziku, pri čemu je jedan stih na turskom sadržajno nadopunjen stihom na bosanskom, pod naslovom *Čok severim džanum seni* (Nametak, 1981: 63–64); c) višejezičke pjesme, koje su također veoma rijetke, a jedna je datirana u 1647. godinu, koju je pronalazač naslovio kao *Pjesma o stanju u Bosni*, u kojoj se u šest strofa prezentiraju četiri jezika, i to tako što se u jednoj strofi u svakom pojedinačnom od četiriju stihova pjeva na arapskom, perzijskom, turskom i bosanskom jeziku (Mušić, 1963).⁶

5 Pjesme Umihane Čuvidine uvršćuju se u kontekst usmenih pjesama iako postoji opravdana sumnja u autentičnost jezičkog izraza, uvažavajući prije svega činjenicu da njezine pjesme uopće nisu sačuvane na arabičkom predlošku (up. Kalajdžija, 2005: 41–42).

6 Navedena pjesma ustvari predstavlja prijepis iz *Hronike* Muhameda Enverije Kadića iz 19. st.

Prema **kriteriju prevođenja** izdvajaju se prijevodi pjesama s orijentalnih jezika, kao što je to npr. slučaj s pjesmom *Kaside-i-burda* autora Šerefudina Busirija⁷, koju je preveo Halil Hrle, sin Alijin, iz Stoca 1868. godine (Dobrača, 1976: 9), u kojoj se ova duga poema prepjeva na bosanskom (up. Busiri, 2008),⁸ ali se po tom kriteriju može uvrstiti npr. i Gašević *Mevlud*, jer je i on nastao kao produkt prepjevanja Čelebijina Mevluda s turskog jezika, što se može reći i za rad Muhameda Ruždija iz Trebinja. Prema dosadašnjim nalazima, s dvaju su jezika prevedene pjesme na bosanski: arapskog i turskog.

Na osnovu **kriterija dužine pjesama** mogu se izdvojiti: 1. kratke pjesme i 2. poeme. Većina bosanskih alhamijado pjesama spadaju u kraće pjesme, kao npr. pjesme s ljubavnom tematikom, refleksivne, preporodne i sl. Pjesme nastale po uzoru na svete historijske događaje znatno su duže, kao što je to slučaj s *Mevludom*, od kojih je najznačajniji Nikšićanina Saliha Gaševića iz 1878, koji je kasnije (1942) štampan u Sarajevu, a predstavlja također, kako je već napomenuto, prijevod s turskog jezika poznatog pjesnika Bursali Mehmeda Čelebije. U ovu grupu poema spadaju i pjesme o historijskim događajima ili ličnostima, kao što su npr. poeme Muhameda Ruždija o Ismailu, Zul-Karnejnu i dr. (up. Nametak, 1981). Međutim, do danas najpoznatije alhamijado poeme, koje istovremeno ne pripadaju mevludima, jesu dvije kaside sandžačkog alhamijadista Nazifa Šuševića: kasida *Nasihah I*, koja se sastoji od 746 bejtova, te *Kasida o smrti*, koja se sastoji od 765 bejtova (Bačićanin, Šemsović, 2011).

Tematsko-sadržajni kriteriji već su u nauci tretirani i poslužili su za izdvajanje posebne tipologije, kako je to učinio npr. Muhamed Huković (1997), koji je alhamijado poeziju podijelio na ljubavne, vjerske, moralno-poučne, buntovne pjesme i kao posebna vrsta izdvajaju se svetkovine, legende, događaji, ili kako je to među prvima uradio Muhamed Hadžijahić (1974). U ovdje datoj podjeli, tipologija alhamijado poetskog stvaralaštva dodatno se usložnjava i proširuje, zbog čega se može govoriti o sljedećim tipovima pjesama: 1. ljubavne; 2. pobožne; 3. sufijske; 4. refleksivne; 5. historijske; 6. buntovne; 7. arzuhali i mahzari; 8. moralističke; 9. didaktično-prosvjetiteljske; 10. preporodno-nacionalne; 11. uspavanke; 12. lascivne; 13. satirične; 14. crkvene; 15. "leksikografske". Treba istaći da se navedeni kriteriji u tematsko-sadržajnom smislu nekada međusobno preklapaju, ali da je ta mreža prožimanja još gušća u slučajevima uključivanja i drugih kriterija – poetičkog posebno, ali i na razini odnosa između poetskog ili nekoga drugog diskursa alhamijado književnojezičke tradicije.

7 Na ovu čuvenu pjesmu Bošnjaci su i ranije pjevali tahmise, što je slučaj s Abdullahom Salahudinom Uššakijem Bošnjakom, koji je u 18. st. dao značajan doprinos osmanskoj poeziji (up. Bajrić, 2011; Bajrić, 2011a)

8 Ovu kasidu još 1973. godine preveo je s komentarima i Hivzija Suljkić, imam iz Zvornika (Dobrača, 1976: 9).

Tako, ljubavne pjesme dosta su česte u alhamijado diskursu. Ističe se zaključak da su starije pjesme nerijetko bile ovog tematskog sadržaja. Za njih je karakteristično da imaju jako malo orijentalizama. Neke od ljubavnih pjesama jesu *Hirvat-türkisi* iz 1588. godine (Kraelitz, 1911), *A ja počoh i povedoh konja na vodu* iz Mostara nastala sredinom 17. st. (Hasandedić, 1970), *Ašiklijski elif ba* Fejze Softe iz Travnika s kraja 18. i početka 19. st. (Mirković, 1912) i dr.

Pobožne pjesme česte su u alhamijado pjesništvu. Motiv odanosti Bogu, prihvatanje Božijeg nauma, veličanje Božijeg imena, traženje oprosta itd. ističu se u ovim pjesmama, kao što to pokazuju npr. pjesme Muhameda Hevaije Uskufije iz 17. st. (up. Huković, 1997). Kao posebna vrsta mogu se izdvojiti pjesme s motivima odanosti časnim ljudima, ashabima, porodici Božijeg poslanika, vjerovjesnicima, za što je primjer *Priča o Ismailu* Muhameda Ruždija iz Trebinja iz 19. st. (Nametak, 1981). U vezu s ovim pobožnim pjesmama mogu se dovesti i neke druge pjesme slične provenijencije, ali se one izdvajaju kao posebna vrsta zbog specifičnog sadržajnog kolorita sufijskog pogleda na svijet. Zbog toga se posebno izdvajaju s u f i j s k e p j e s m e , a najznačajniji predstavnici ovog tipa poetskog sadržaja bili su Abdulvehab Ilhamija i Abdurahman Sirrija, kod kojih se uočava opjevanje sakralne poetike tarikata i marifeta.

Refleksivne pjesme, kako im samo ime kaže, predstavljaju najčešće filozofsku zapitanost nad prolaznosti života. Među takvima zasigurno je jedna od ljepših i umjetnički uspjeljih zbog metaforičnosti značenja pjesma *Nut pogledaj sada tko si* Mula Mustafe Bašeskije (Mujezinović, 1997), ili pak pjesma *Ja upitah svoje duše* Abdulvehaba Ilhamije u kojoj dominiraju specifični sufijski simboli.

Historijske pjesme mogu se također izdvojiti u posebnu skupinu. Kako im naziv sugerira, riječ je o pjesmama koje su nastajale kao neposredan uzrok određenih historijskih dešavanja, najčešće politički ili vojnički motiviranih. Treba istaći da ova vrsta pjesama uglavnom pretendira na kolektivni značaj. Među takvima zasigurno je najzanimljivija pjesma *O osvojenju Kandije* Hasana Kaimije, u kojoj je fokusiran ratni sukob između Osmanlija i Mletaka za otok Kretu vođen od 1645. do 1669, ali se tu javljaju i pjesme poput *Ajvaz-dedine kaside* iz 17. st. (Ćorović, 1927: 193) ili pjesme *Car Mustafa nestade* Mehmeda Bjelopoljca iz 19. st. Inače, neke historijske pjesme jako su bliske buntovnim pjesmama, koje se također mogu izdvojiti kao poseban tip. Ono što je, međutim, karakteristično za buntovne jeste činjenica da su autori politički svjesni sistema u kojem žive, te ga kritički promišljaju i čitateljstvu sugeriraju zauzimanje određenog stava spram navedenih prilika. Među takve pjesme spadaju npr. pjesme *Čudan zeman nastade* (Nametak, 1981: 156–160) i *De li ti je Halil-paša* (Hadžijahić, 1974:

251) Abdulvehaba Ilhamije iz 19. st., u kojima je oštrica kritike usmjerena na aktuelnu vlast. Ovakav tip pjesama češće je umjetnički neuspjeliji ili slabiji, ali su zato potvrda društveno-političkih prilika i odraz intelektualnog duha autora. Također, bliske ovoj vrsti pjesama na određeni način jesu *arzuhal* i *mahzar*, ali se od tipično buntovnih razlikuju po tome što se u njima moli i, ako se kritizira nešto, to se čini indirektno i uvijeno, bez povišenog tona. Takve su npr. pjesme *Arzuhal protiv Spore* (Hadžijahić, 1974: 252), *Duvanjski arzuhal* Mehmed-age Prušćanina iz 1728. (Nametak, 1981: 172–182), odnosno pjesma *Mahzar piše bosanska fukara* Mustafe Firakije (Nametak, 1981: 184–186) iz 1815. godine, koja npr. ima i usmenu metričku osnovu datu u desetercu, čime se stječe dojam da je epski deseterački stih značajno utjecao u nastanku nekih pjesama.

Moralističke pjesme u alhamijado diskursu zauzimaju dosta jaku poziciju s obzirom na njihovu frekventnost. Za ovu vrstu pjesama ističe se činjenice da je, leksički gledajući, jako opterećena orijentalizmima, čime se stječe dojam da zajedno s katehetskim tekstovima čini posebnu cjelinu. To su pjesme u kojima se veličaju pozitivne vrline i krijepak, moralan život, zasnovan na temeljnim principima islamskog svjetonazora. Umjetnička vrijednost ovih pjesama dosta je niska jer se u principu oslanjaju na formalni aspekt savjetovanja i pripadaju domenu tzv. sakralne šerijatske poetike. Među takvim pjesmama ističu se npr. pjesme: *Hodi, ago, ti klanjaj* Abdullaha Karahodže iz 1740. (Huković, 1996: 102); *Kasida* Razije Velihodžića (Nametak, 1981: 97–100); *Abdija* Murad-bega Čengića iz Foče (Nametak, 1981: 88–96) iz 1870, ili *Savjet ženama / Kadune* iz 1872. (Nametak, 1981: 115–120) Edhema Jalimama iz Zenice; *Ibrahime terzija* iz 19. st. (Kalajdžija, 2007) i dr.

Iako se didaktične nerijetko poistovjećuju s moralističkim, ovdje se polazi od uvjerenja da su moralističke pjesme pisane primarno s ciljem jačanja etičkih vrijednosti, dok su didaktično-prosvjetiteljske usmjerene na obrazovanje uopće. U tom smislu, broj pjesama s ovom tematikom znatno je manji i one se, kako to pokazuje i hronologija, pojavljuju u određenom periodu. Naime, moralističke se javljaju vrlo rano, još u 17. st., dok se didaktične javljaju tek sredinom 19. st. Primjer takve vrste pjesme jeste pjesma nepoznatog autora iz 1838. pod naslovom *Pisati je velik siklet* (Ždralović, 1985: 130–131), u kojoj autor u posljednjem stihu svake strofe potencira važnost znanja i nauke riječima: “Molim vam se, učite”. Inače, didaktično-prosvjetiteljske pjesme u bliskom su odnosu s preporodno-nacionalnim, u kojima se, također, osim veličanja nauke i znanja uopće, ističu i neke narodne i nacionalne vrijednosti, kao što je npr. pjesma Omera Hume *Stihovi zahvale na bosanskom jeziku*, u kojoj su stihovi zahvale istovremeno i stihovi pohvale bosanskom jeziku, jer se u njima ističe važnost narodnog jezika.

Kao jedna od mogućnosti klasificiranja posebnog tipa alhamijado pjesama jeste i motiv u s p a v a n k e . Ova vrsta pjesme znatno rjeđe nalazi se u korpusu, ali se po namjeni izdvaja kao posebna. Jedna od takvih jeste pjesma *Hazreti Fatima kad bi šikala* (Nametak, 1981: 87). Tematsko-sadržajno gledano, pjesma je upriličena za verbalnu izvedbu prilikom uspavlivanja djece.

Među rjedim, ali također prisutnim pjesmama u alhamijado diskursu, pojavljuju se i l a s c i v n e p j e s m e , čija je temeljna namjera sugeriranje određenih erotskih scena ili aludiranje na opscenost. U njima se nerijetko javljaju i pojedini vulgarizmi, kao što je to slučaj s pjesmama iz jedne rukopisne medžmue iz Gradačca, u kojoj se pojavljuje više takvih kraćih pjesama (Nametak, 1965), a u pojedinim se sugerira lascivnost i opscenost, kao u pjesmi *Hej moj brate Suljače* (Nametak, 1981: 219–220).

S a t i r i č n e p j e s m e , baš kao i lascivne, rijetke su u alhamijado diskursu. Groteska, humor i ironija, aplicirani na određenu ljudsku karakternu crtu, a konkretno i na neki fizički nedostatak ili mahanu, predstavljaju temeljne odrednice ovih pjesama. Primjer za to jeste pjesma *Na Vratniku sirotica Fata*, zabilježena u 19. st., gdje se kritizira djevojka koja ne želi Mulu bečara, koji tvrdi da u njoj nema “golema šičara” (Nametak, 1996: 23) ili pjesma iz medžmue Saliha Kalajdžića iz 1727. *Garibić* (Nametak, 1981: 215–218), u kojoj je motiv pjesme fizička mahana nedavnog ženika koji se, dok je bio dijete, opekao “u zlo misto, gospodo”.

C r k v e n e p j e s m e bilježene su također bosanskom arebicom. Istina, do danas je poznata samo jedna takva pjesma, odnosno jedan njezin dio, tačnije psalmi Davidovi, koji se upotrebljavaju u crkvenoj liturgijskoj svečanosti. Pjesma je pronađena u jednoj rukopisnoj medžmui nekoga Bošnjaka, koji je bio na ratištu Dalmatinske zagore. Pjesma potječe iz 1646. godine, a početni stihovi glase: “Trojici bisti javljenije / Vaznesi se na nebesa Bože / I po vasei zemle s’lava t’voja” (Spaho, 1931: 91–92). U stihovima se pokazuje određeni otklon od starijega jezičkog predloška, a koji ne odgovara, s druge strane, jezičkom stanju u 17. st., kada je pjesma zabilježena.

“L e k s i k o g r a f s k e ” p j e s m e nastale u leksikografskom diskursu nisu prave pjesme, ali pošto predstavljaju granični oblik književnog stvaralaštva, prvenstveno zbog poetskog diskursa, kao takve mogu se izdvojiti u posebnu skupinu. Jedini primjer za to jeste poetski dvojezični rječnik *Makbuli-arif*, u kojem se, uz formalnu stranu ovog produkta, kao tipična crta umjetničkog stvaralaštva, pojavljuju motivi aluzije i brojni simboli, pa se i zbog toga može smatrati književnoumjetničkim djelom, uz već navedeni formalni kriterij poetičnosti.

2.3. Leksikografska praksa

Leksikografija se uglavnom odnosi na dvojezične rječnike bosanskog i turskog jezika, iako se u datom slučaju prije s pravom može govoriti o glosarima negoli o pravim rječnicima. Ova je vrsta nastajala dosta rano zbog praktičnih potreba osmanske administracije ali i potreba domicilnog stanovništva, a savremene transliteracije ovih tekstova gotovo da uopće nema. Rukopisi se uglavnom čuvaju u bibliotekama i arhivima, kao npr. u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, Bošnjakskom institutu i Istorijskom arhivu u Sarajevu.

Treba napomenuti da u kontekstu arebičke pismenosti postoji i višejezični konverzacijski rječnik iz 15/16. st. pod naslovom *Lugat-ı Arabi ve Lugat-ı Farsi ve Lugat-ı Rumi ve Lugat-ı Serfi*, koji se čuva u rukopisnoj zbirci Aja Sofiji u Sulejmaniji biblioteci u dvama rukopisnim primjercima pod brojevima 4749, koji je ijekavski, i 4750, ekavski, zbog čega Putanec (1990: 238) verziju pod brojem 4749 poistovjećuje s hrvatskom verzijom, a 4750 srpskom, što je, po svemu sudeći, samo pokušaj dokazivanja nedokazivog, jer smatra da je ijekavska verzija nastala iz pera nekog Dubrovčanina. Pretpostavka je Lehfeldtova, koji je bio prvi slavist, koji je 1968. skrenuo pažnju naučne javnosti na ovaj rječnik, da je ovaj četverojezični konverzacijski rječnik služio sultanu Mehmedu Fatihu prilikom njegova prodora na Balkan (Putanec, 1990: 239).⁹ U novije vrijeme verzija rječnika pod brojem 4750 transliterirana je i dostupna za jezičku analizu (Marinković, 2010: 284–296), iako je i sam Lehfeldt objavio obje verzije još 1968.

Posebna vrsta leksikografskog rada tiče se poetskog rječnika *Makbuli-arif* iz 1631, koji je sastavio Muhamed Hevajja Uskufija iz Dobrnje kod Tuzle. Zbog sama karaktera predstavljanja leksičke građe, tj. poetskog diskursa ovoga rječnika, on se po određenim kriterijima može uvrstiti u poetska ostvarenja, tim prije što je rječnik zasnovan na fakturi orijentalne poetike i što sadrži svojevrzne “priče” zasnovane na alegoriji, na koje je pažnju naučne javnosti prvi skrenuo Otto Blau (1868).

Uz ovaj rječnik, ovdje se može spomenuti i dvojezični rječnik koji je sastavni dio komparativne gramatike bosanskog i turskog jezika *Boşnakça Türkçe muallimi – Bosanski turski učitelj* Ibrahima Berbića iz 1893. Rječnik je sastavni dio navedene gramatike a služi kao vodič za razumijevanje bosanskih i turskih leksema u udžbeniku.

2.4. Gramatika i pravopis

Gramatički i pravopisni priručnici pisani bosanskom arebicom zapravo predstavljaju djelo Ibrahima Berbića. Dvojezična gramatika pod naslovom *Boşnakça Türkçe muallimi – Bosanski turski učitelj* štampana je u Istanbulu

9 Međutim, autor prepisivač jeste Ahmed Subhi-zade, koji je živio u drugoj polovini 19. st.

1893. godine. Djelo je namijenjeno Turcima koji uče bosanski jezik, ali i Bošnjacima koji uče turski. *Gramatika* je zanimljiva iz više razloga, posebno na jezičkom planu, ali i s lingvističkog, prema kojem se može pratiti razvoj lingvističke misli u bosnistici, oslanjajući se na tri godine mlađu *Gramatiku* Frane Vuletića iz 1890. Dosadašnja istraživanja *Bosanskog turskog učitelja* opskurna su i izuzetno rijetka, a među značajnijim treba istaći rad Adnana Kadrića (2002), koji je ovo djelo, za potrebe svoga magistarskog rada, transliterirao na latinicu te obavio temeljna istraživanja u vezi s kontrastivnom lingvističkom koncepcijom ovog udžbenika sa stanovišta turske nauke o jeziku, ali i bosnistike. Pored ovoga djela, Ibrahim Berbić još ranije (1886) štampao je i djelo *Sa starom i novom jazijom bosanska elifnica*, u kojem je iznio svoja rješenja u primjeni upotrebe arebičkog pisma na bosanskom jeziku. Uz djelo je štampao i jednu poemu u kojoj je primijenio navedene modele, a pjesmu pod naslovom *Manzuma* transliterirao je i Adnan Kadrić (1999a), koji je, također, u drugom radu objasnio temeljne paleografsko-grafološke osobine ovog pravopisnog priručnika (Kadrić, 1999).

2.5. Žurnalistika

Žurnalistika kao poseban oblik jezičkog stvaralaštva prisutan je u bosanskom alhamijado stvaralaštvu. Iako ova vrsta građe može integrirati već gotovo sve pobrojane tipove, ovdje se žurnalistika izdvaja kao poseban vid jezičkog stvaralaštva s vremenom širenja štamparstva, ali i prosvjete. Pod ovim se podrazumijevaju štampani časopisi, žurnali, glasila i novine. Među takvima najznačajnije mjesto zauzimaju *Misbah*, *Muallim*, *Tarik* i *Fikh*, koji su izlazili koncem osmanske administracije i u doba Austro-Ugarske monarhije. Sedamdesetih i osamdesetih godina 20. st. u tadašnjem Institutu za jezik i književnost u Sarajevu obavljen je projekt transliteracije prvih gore prvo-navedenih triju časopisa, koji se sada čuvaju u Arhivu Bosne i Hercegovine. Ova značajna građa još nije naučno obrađena niti monografski analizirana i čeka svoje vrijeme.

3. Umjesto zaključka

Rezimirajući navedeno, ističe se zaključak da bosanska alhamijado književnojezička tradicija predstavlja izuzetno važan i opsežan izvor za proučavanje, s filološkog stanovišta posmatrano, ne samo historijskog razvoja bosanskoga jezika, već i za izučavanje književnojezičkog diskursa ove pismenosti koja se uklapa u predstandardne idiome. Alhamijado stvaralaštvo istovremeno predstavlja značajnu građu koja se može iskoristiti i u drugim naučnim disciplinama, posebno onim humanističkog usmjerenja, kao što su u prvom redu književnohistorijske nauke, ali i historiografija, etnologija, antro-

pologija, arhivistika i dr. Osim toga, raznovrsnost književnojezičkog stvaralaštva u arebičkom diskursu ukazuje na izuzetnu raširenost ove pismenosti među Bošnjacima i njezin zavidan kulturni nivo, koji korespondira s orijentalnim kulturnim kodom, na jednoj strani, i domaćim, slavensko-evropskim identitetom, na drugoj strani.

Summary

**On the classification of the Bosnian alhamijado
literary-linguistic tradition**

Bosnian *aljamiado* literature represents a particularly important and rich source for studying not only the historical development of the Bosnian language, but also the literary-linguistic discourse of this form of literacy that belongs to pre-standard idioms. The range and diversity of literary-linguistic creativity as expressed in the writings in the Bosnian Arabic script points to a particular spread of this literacy among Bosniaks, which corresponds both to the oriental cultural code and to the domestic, Slavic-European identity. Based upon a review of aljamiado works, the author emphasizes the richness of this literary output in terms of content, poetic and functional criteria, which range from prose in the broadest sense of the word and its subtypes, to an extensive poetic tradition, lexicographic works, grammatical-orthographic manuals and various journalistic texts. All this confirms the importance of this literary-linguistic tradition for studying broader historical and cultural circumstances of Bosnia, Bosnian language and the Bosniak people.

